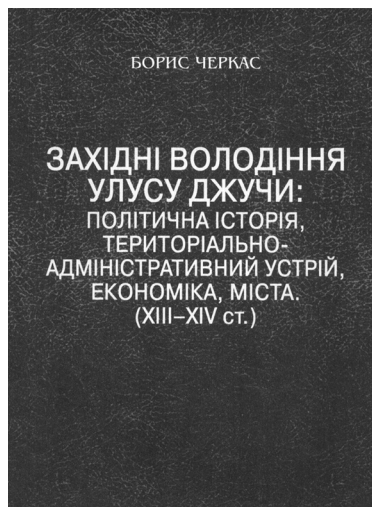

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

ЧЕРКАС Б.

Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 386 с.

У ще доволі свіжій книжці польського дослідника середньовічної літератури Р.Урбанського показано, як швидко латинська Європа, із Польщею включно, розвіяла міф демонічної природи монголів і створеної ними кочової імперії¹. Каталогізована та класифікована історіями «монголів/татар» П'яно Карпіні й де Брідія, а також іншими «пояснюючими» творами європейських інтелектуалів, остання

вже на кінець XIII ст. стала «нормальним» історичним явищем, такою собі буденністю прикордоння «цивілізації середньовічного Заходу».

Не так склалося в Україні. Тривала «включеність» в «ординський» світ, попри формування практично-ефективних умінь і прикладних досягнень, заважала класичному «погляду ззовні». Так, Південна Русь-Україна мала стійку традицію опору (тут неможлива була знана російська максима: пошкрябай-відчисти будь-якого росіянина – отримаєш татарина; навпаки, в «українському татарині» завжди й охоче шукалося «єство» дотатарське – руське, чорноклобуцьке, половецьке, аланське etc), але свого Карпіні вона не народила (та й з оригінальним познайомилася вельми пізно й часто лише в уривках, стосовних українських земель). Відтак демонічний флер монголо-татарської спадщини розвіювався в нас украй повільно, і ще питання, чи остаточно (принаймні концепт «темних віків» вам «із льоту» пригадає чи не будь-який український історик – не дивно, що Борис Черкас відразу у вступі до своєї праці маніфестує опозицію саме цьому загальнозживаному поняттю).

Утім із постмодерну, з його все новими та новими «пост-», вигулькнула й «нова історія імперії». Вона окреслила «іншу» рамку для ненаціональних

¹ *Urbański R. Tartarorum gens brutalis: Trzynastowieczne najazdy mongolskie w literaturze polskiego średniowiecza na porównawczym tle piśmiennictwa łacińskiego antyku i wieków średnich.* – Warszawa, 2007. – 323 s.

домодерних державних утворень. Відтак народилися «західні володіння Улусу Джучи» – цілком «респектабельний» для сучасної історіографії концепт (у сенсі знаної ідеї, що історія України = історії державних утворень на її території).

Новий концепт – нові правила й нова картина світу. І Б.Черкасові вповні вдалося створити таку картину та зайвий раз нагадати читачеві, що історія – це захоплива річ. Як «першопроходець» він креслить свій «об'єкт» широкими, розмашистими мазками. І, попри сучасну залюбованість «філігранними» мікроісторичними техніками, це не викликає професійного спротиву. Для «внутрішнього часу» концепту «західних володінь Улусу Джучи» – це необхідна норма й демонстрація «неспрацьованого» потенціалу, що може ще довго дарувати нові та нові відкриття.

Структурно книжка, поза традиційно-науковим супроводом (вступ, огляди історіографії та джерел, закінчення, список використаної літератури, іменний покажчик), складається з двох частин – реконструкції політичної історії (оригінальна назва розділу «Історія існування», підрозділів – «Монгольські тумени в Європі 1222–1242 рр.», «Завоювання в Європі Джучидами 1245–1265 рр.», «Ногаєва війна», «Золота доба», «Велика Замятня», «Токтамиш») та аналізу інститутів державності (оригінальна назва розділу «Держава», підрозділів – «Територія», «Влада», «Економіка», «Міста Золотої Орди»). Друга частина-розділ удвічі менша за першу (отже хроніка, так би мовити, горує над політичним трактатом). Для фахівця тут, ясна річ, трохи бракує окремого викладу методології дослідження, а ширша аудиторія, імовірно, жалкуватиме за нарисом культурно-інтелектуального виміру (зокрема з представленням сюжету «Церква» у 2-му розділі, адже для середньовіччя – це, поза сумнівом, один із ключових інститутів; або виокремленням синтетичного підрозділу під умовним титулом «Золотоординська цивілізація»).

Історіографічний підрозділ автор воліє будувати традиційно – як огляд «модерної історіографії» (від першої половини ХІХ ст.). Власне, мені більше імпонує конструювання історіографічної традиції безпосередньо від часу фіксації події. Усталене у сучасних українських практиках доволі штучне протиставлення «джерел» та «історіографії», гадаю, – дещо редуційний і прокрустовий підхід. Часто це призводить до гіперболізації внеску в історичну науку вчених так званого «довгого ХІХ століття», яке, буває, і прямо окреслюють «століттям істориків».

Утім навіть за конструювання нарису лише модерної історіографії перед Б.Черкасом стояло вельми непросте завдання, адже йшлося про сюжет, котрий зовсім не належав до наукового мейнстріму. Ним часто займалися в межах ще «антикварної парадигми», у край розпорошено у часі та просторі. Через це традиційне виокремлення хронологічних періодів в «освоєнні» теми – у цьому випадку – доволі малоефективне. Відрадно, що Б.Черкас не втрапив у цю схоластичну «часову пастку», вільно ставлячи поряд пізнавчі прориви й фактографічні досягнення істориків різних епох, поколінь і «цехів» (поза класичними істориками-документалістами тут велика була роль археологів і фахівців із допоміжних історичних дисциплін).

У цілому авторський підхід у представленні доробку попередників можна визначити як історіографію історіографічних сюжетів і для «введення» читача в коло фахових рамок запропонованої теми дослідження він, безперечно, органічний та утилітарно-зручний. Історіографічну «розкіш» – як ось дискусію з впливовими у рамках досліджуваного сюжету адептами Л.Гумільова – автор залишив, явно, на майбутнє.

Огляд джерел також представлено вельми нарисно. Власне, як і з історіографією, тут більше загальної пропедевтики, аніж оригінальних дослідницьких осягнень та формулювання «теоретичних родзинок» (зокрема на тему сюжетів історії знахідки й технік вивчення окремих пам'яток). Із класичної «теорії» маємо лише традиційну вправу у класифікації-групуванні джерел.

Перший розділ – «Історія існування», – напевно, найоригінальніший і найрезонансний за змістом. Свою особисту війну з «темною плямою» української історії автор, безперечно, виграв. Підрозділ «Монгольські тумени в Європі 1222–1242 рр.» цікавий спостереженнями про організованість і добру прорахованість вторгнень (Київ як межа завоювання названий ще до битви на Калці 1223 р.). Акцентую на цьому, адже в літературі про «нашесть» гуляє чимало міфів – і про випадковість-вимушеність монгольських навал, які лише провокували чергові противники-жертви (вбиваючи послів – недоторканності яких узагалі світ, мовляв, навчили монголи; нападаючи першими на мирних завойовників і т. д.) та про те, що степові батири нікого не обманювали – їх лише «неправильно» розуміли люди інших культур тощо.

Цікаве зауваження Б.Черкаса про не таку вже повну автономність виправи Джебе й Субедея 1220–1223 рр., і про загальномонгольський характер Західного походу 1236–1242 рр. (усе це – добре організовані імперські акції, а не наїзди молодців-пасіонаріїв). Звертає на себе увагу у цьому підрозділі й реконструкція русько-половецької експедиції на Калку 1223 р. (правим берегом Дніпра до Хортиці, а далі на Кінські Води й Овечу Воду, а не на Кальміус, де здавна шукали річку Калку). Тут хочеться пригадати одне пізніше джерело про запорізьке козацтво в 1590–1591 рр. (Мартина Пашковського «Історія турецька і змагання козацькі з татарами» (Краків, 1615 р.), див. розділ IV, книги I), котре, як місце найбагатших татарських (ногайських) улусів, на які нападають запорожці, подає становища між річками Молочною (татарською Сут-су) і Кінською Водю. За джерелом, сюди дорогу запорожцям у середині XVI ст. проклав черкаський староста князь Михайло Вишневецький (про значення Кінської Води в локальній уяві запорожців свідчить і подане тут фольклорне оповідання про спір цієї річки із самим Дніпром). Вабив сюди запорожців і так званий Муравський шлях – чи не головний транспортний маршрут лівобережного степу, що вів із московських володінь до Криму. І тут таки на Кінських Водах згодом заснував свою столицю Мамай (її наразі ідентифікують із городищем біля м. Оріхів Запорізької обл., у «Книге Большому Чертежу» це топонім «Сім Мечетей»). Річка Кінські Води ще на 1680 р. (свідчення посольства В.Тяпкіна) вважалася судноплавною – отже сюди могли заходити й судна з Чорного моря.

Тут-таки маю звернути увагу дослідника на інше пізніше джерело, яке може додати ваги його реконструкціям степових шляхів-комунікацій (котрі,

безперечно, належать до отих броделевих «структур довгого тривання»). Це – «Опис давньої та нової Польщі» Станіслава Сарницького (Краків, 1585 р.). Твір містить характеристику так званого «тридоріжжя» на теренах західніше Дніпра:

«Кучманський шлях

Спочатку від Львова до Шаравки позначена є дорога. Із Шаравки 20 миль до броду на річці Кучмань, саме від якого цей шлях і називається. Від Кучмані до броду на річці Кодими 10 миль, від Кодими до Саврані 4 милі. Від Саврані до Чапчаклеї 10 миль. Звідти ж Очаків [за] 8 [миль] руських, багато більших за польські. Тому хто-небудь, можливо, відповідав, що пройшов десять миль. Польських же 15. Ця дорога є найкоротша з усіх.

Чорний шлях

Львів – Сокаль – 12 миль, Сокаль – Луцьк до Стиру 12 миль, [від] Луцька до річки Горинь 11 миль, від Горині до броду [через] Случ за Заславом та Полонним – 10 [миль]. Від Полонного 40 [миль до] Києва. Від Києва [до] Канева 16 миль. Від Канева [до] Черкас 15. Від Черкас до Порогів 12 миль. Від Порогів до Томаківки 11 [миль]. Потім Торговишта (=поселення на місці Ольвії, під Очаковом – Д.В.) – 6 [миль]. Тут уже Скіфії кораблі розходяться, звичайно, за затокою Борисфена аж до Очакова або куди завгодно.

Шлях волоський

За Бучач, Скелю, Зіньків та верхів'я річок Ушиця, Жван, Русава, далі за Волощину або за поля узбережні Тири (=Білгород-Дністровський – Д.В.)»².

Як бачимо, саме Чорний шлях був «трасою» як походу русько-половецького війська, так і зворотного руху монголів.

Наступний підрозділ – «Завоювання в Європі Джучидами 1245–1265 рр.» – узагалі є новаторським. Широка картина змін, які відбулися на українських землях під егідою Улусу Джучи, реконструкція воен Курумиши-Куремси та Бурундая варті уваги всякого, кого не задовольняє концепт «темних віків» в історії України. До речі, цікаво, що й тут Чорний шлях – це основна траса татарських походів на захід (можна запідозрити, що потреба в Кучманському та Волоському шляхах оформилася вже за результатами завоювань 1245–1265 рр.).

Підрозділ «Ногаева війна» ретельно реконструює політичну історію Нагаєвого улусу (утвореного на основі Правого крила Улусу Джучи), висувуючи чимало свіжих і вірогідних гіпотез. Додамо лише, що нижньодунайський геополітичний центр явно заклав ґрунт для пізнішого «Молдавського проекту», а зауважений Б.Черкасом перехід центру Галицького-Волинського князівства на рубежі XIII–XIV ст. зі Львова до Володимира-Волинського якраз міг бути викликаний виникненням «коротших» татарських шляхів – Волоського й

² Див.: *Вирський Д.* Річсполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.): У 2 ч. – Ч.2 (Додатки). – К., 2008. – С.108.

Кучманського. Вибір лівобережних туменів на користь надволзького центру, можливо, мав і об'єктивний просторово-кліматичний складник, адже в «Історії турецькій та змаганнях козацьких із татарами» (Краків, 1615 р.) про ногайців Приазов'я сказано: «На зиму вони аж над море Каспійське втікають» (див. кн. I, розд. 1) – отже, кочування на Лівобережжі, без можливості відступити взимку до Каспію, було вкрай ризиковим (хоча й не наполягатиму на цьому – у XIII–XIV ст. клімат був м'якшим, похолоднішало вже в XV–XVI ст.).

Попри бідність джерел, хотілося б також бодай окреслення питання, наскільки до Узбекової релігійної реформи³ (запровадження ісламу як офіційної релігії) на теренах Правого крила Улусу Джучи було поширене християнство (адже й алани, і чорні клобуки та, почасти, половці були християнізовані ще до монгольського нашестя, а несторіанство знаходило adeptів і серед монголів)⁴. Це цікаво, оскільки ще у XVI ст. наддніпрянські українці-черкаси (а з XV ст. є літописна версія, що черкаси, то нова/інша назва чорних клобуків) охоче приймали до свого гурту кочівників-християн, а емігрантів-мусульман відправляли до громади литовських татар.

Підрозділ «Золота доба» оповідає про правління Узбека та Джанібєка, причому, читаючи його, я не міг позбавитися враження, що то «золото» місцями якесь фальшиво-сусальне, і тут ми маємо справу радше із «застоем», аніж «розквітом». Звертає на себе увагу сюжет із розгромом улусу Курумиши (територіально історичне Поділля – смуга від наддніпрянських Черкас до наддністрянського Кам'янець-Подільського) в 1352 р. Гадаю, основним театром бойових дій – сепаратистів Курумишевичів з угорсько-польськими союзниками проти ординців Джанібєка – був «короткий» Кучманський шлях. Це пояснило б занепад золотоординських центрів на Брацлавщині та Степовому Побужжі (в районі славнозвісного згодом запорізького Гарду, де мандрівники зустрічали численні золотоординські руїни). Тут можна пригадати логістику добре знаних кримськотатарських походів на Правобережну Україну XVI–XVII ст. – перехід Дніпра (внизу біля Тавані чи вище – на Кічкасі неподалік Хортиці), зупинка – «нижче Поділля» (характеристика з 1512 р.⁵) під Чорним лісом (терени сучасної Кіровоградщини) – ривок під Тернопіль (найшвидше саме Кучманським шляхом) або під Білу Церкву (Чорним шляхом), де закладається кіп-табір, з якого широко розходяться загони-чамбули.

Обставини Синьоводського походу Ольгерда 1362 р. – головного сюжету наступного підрозділу «Велика Замятня» – також свідчать на користь гіпотези про зруйнованість золотоординських структур Поділля. Литовсько-руське

³ До речі, тут не вистачає обговорення нових пропозицій О.Юрченка (див.: *Юрченко А.Г. Хан Узбек: Между империей и исламом: Структуры повседневности. – Санкт-Петербург, 2012; Его же. Элита Монгольской империи: Время праздников, время казней. – Санкт-Петербург, 2012*).

⁴ Цікаву розвідку на цю тему див.: *Мальшев А.Б. Христиане и христианство в среде золотоординской аристократии // От Онона к Темзе: Чингизиды и их западные соседи / Ред.-сост. В.П. Степаненко, А.Г. Юрченко. – Москва, 2013. – С.142–165.*

⁵ «Про перемогу над татарами під замком Вишневецем, року Божого 1512...» («De Victoria a Tartaris circa Castellum Visniowiec, anno Domini 1512, die S. Vitalis Martyris reportata: Andree Cricii Posn. Scholastici ad Christophorum de Szydlowice Castellarium Sandomir et Procancellarium Regni Poloniae epistola prosaica manu exarata»). Власне «paulo ultra Podoliam continuerat», що можна перекласти і як «трохи за Поділлям міститься».

військо тоді рухалося від Києва Чорним шляхом і без бою пройшло за Черкаси до кордону Поділля (за описами пізнішого Черкаського староства це мала б бути р. Тясмин + дніпрові уходи до Порогів). Тут варто згадати, що місце битви на Синіх Водах локалізують або на р. Синюха (неподалік знаного з XVII ст. містечка Торговиця, нині частини м. Новоархангельськ Кіровоградської обл.), або поблизу гирла Дніпра в районі Торговиці на місці античної Ольвії (нині поряд із м. Очаків Миколаївської обл.)⁶. Отже татари або прийняли бій на позиції «нижче Поділля» під Чорним лісом (і, таким чином, із визначенням Торговиці на Синюсі як столиці улусу Курумиши Б.Черкас, напевно, погарячував), або взагалі відійшли «до останнього рубежу» на Правобережжі – біля переправи на лівий берег Дніпра (може бути, що тут відіграла свою роль і дуже холодна зима 1361 р., що налякала кочовиків, тож вони восени 1362 р. відкочували на крайній південь, під Очаків). І втікали ординці після битви до Дніпра (шукаючи притулку на Лівобережжі), а не Південного Бугу (не маючи там скільки-небудь міцних опорних пунктів та людських резервів).

Акцентуючи на вірогідності союзу Мамаєв й Великого князівства Литовського, Б.Черкас ніяк не коментує перехід 1366 р. Коріатовичів під зверхність польського короля. Але ж, можливо, у цьому слід добачати причину відновлення татарської легітимності Теміра-Демитрія у війні 1374 р. (адже автор слушно звертає увагу, що, для джерел, Синьоводська війна 1362 р. – це не війна з татарами, а у звістці про 1374 р. татари фігурують). Тут, оскільки Б.Черкас довів (зокрема у випадку з легендою про захоплення Києва Гедиміном), що він не чужий пошуків фактографічної основи пізніших фальсифікатів, хоча звернути увагу на свідчення з легенди про Глинянський рокош⁷ (оформлена перед 1606–1607 рр. для потреб історичного обґрунтування шляхетської демократії в Польщі). Датували той міфічний рокош різними роками і якщо з 1371, 1379, 1380 і 1381 усе більш-менш ясно, адже за текстом події відбуваються за правління польського короля Людвіка Угорського (1370–1382 рр.), то дату 1363-й рік⁸ можна пояснити лише як стан після Синьоводської битви 1362 р. Гадаю, що родова легенда Грановських первісно була недатована. Нас у ній цікавить епізод про переможну битву з татарами під Брацлавом (татар полягло 7 тис., втрати польського війська – до 2 тис., уражений трьома стрілами загинув і сам полководець – староста сандомирський Рафал Грановський), які виступають союзниками литовців (із ними під Більськ-Підляський тоді пішов битись сам польський король). Отже, еміри улусу Ноґая після 1366 р. порозумілися з Мамаєм і, не руйнуючи його союзу з Литвою, улаштували Коріатовичам веселе життя? Чи вже тоді вони відчули себе «козаками білгородськими», відірваними від загальноординської державної структури?

⁶ Аргументацію див.: *Вирський Д.* Річпосполитська історіографія України (XVI – середина XVII ст.). – Ч.1. – К., 2008. – С.205–206; Ч.2 (Додатки). – С.109, а також у примітці П.Бруна до нотаток Ж. де Ланнуа (див.: *Записки Одесского общества истории и древностей.* – Т.III. – Одесса, 1853. – С.457).

⁷ Див.: Rokosz Gliniański: Z Manuskryptu Domu Ichniow Panów Granowskich wypisany do Druku w r. 1789 podany. – Warszawa, 1789.

⁸ Див.: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. – Ф.І. – Спр.5961.

Останній підрозділ першої частини має назву «Токтамиш» та оповідає про події 1380–1399 рр. Б.Черкас цікаво реконструює конфлікт нового хана Токтамиша з Литвою близько 1381 р. (власне з Подільським князівством Коріатовичів і Київським – Володимира Ольгердовича) у зв'язку з тим, що тут прийняли «біженця» – сина Мамаю, засновника роду князів Глинських. Але оскільки останні отримують володіння на Лівобережжі (Глинськ, Лтава-Полтава), то, як видається, саме тоді кордон Київського князівства на лівому березі Дніпра відсунувся (з Переяславщини?) до Ворскли – отже, Токтамиш програв? Чи варто вважати, що ворсклянський рубіж – то спадщина 1362 р.? (тоді цікаво, що на Поділлі знайшлися еміри-козаки суперники Ольгерда, а на лісостеповому лівобережжі – ні).

І, зрештою, кілька зауважень про кампанію на Ворсклі 1399 р. Здається, тут традиційно трохи перебільшується «степовий» формат походу. У Р.Гайденштайна (Гейденштейна), при описі погоні 1596 р. Ст.Жолкевського за С.Наливайком із Києва під Лубни, згадується про те, що польське урядове військо перейшло р. Сула під Горошиним (нині однойменне село Семенівського р-ну Полтавської обл.), де колись переправлявся й Вітовт, розбитий на Ворсклі Тамерланом⁹. Отже, якщо литовці поверталися тією самою дорогою, як і йшли в похід, то принаймні півдороги – від Києва до Сули – вони не дуже віддалялися від Дніпра, а на Верхній Ворсклі їх метою міг бути передусім Муравський шлях, перетинання котрого було насамперед загрозою Криму, куди Вітовт уже проклав собі дорогу в попередні роки.

Друга частина праці – під титулом «Держава» – відкривається підрозділом із назвою «Територія». Тут ідеться про освоєння монголами завойованого простору, адміністративні поділи та колонізаторські зусилля «золотого роду» Чингізидів. Б.Черкас висловлює чимало цікавих спостережень про клани нових володарів українських земель (Мауці, Курумисевичи, Ногаєвичи, Мамай та ін.). Із конструюванням кордонів улусів-уділів (звичайно геополітично обумовлених) варто погодитись, але щодо менших облікових одиниць (туменів, тисяч і т.д.) маю сумніви. Адже ще у запорожців фіксувалося визначення куреням господарських ареалів за допомогою періодичного жеребкування, плюс добре знані середньовіччю, з його практиками полівасалітету, екстериторіальні анклави (з «дахом» в особі верховного хана чи інших «особливих» людей), плюс кліматично обумовлена варіативність алгоритмів кочування (з цікавою практикою куруків – заповідних земель для екстраординарних потреб), плюс виокремлення все нових і нових комплексів міської осілости (з більш-менш значною аграрною околицею). Усе це щоденно підважувало стрункість суто військового, ордоцентричного шикування. Не аналізує автор і специфіку унікальних природних комплексів – Чорного лісу на межі Поділля, лісової Самарської товщі, рибного бузького Гарду тощо (хоча далі, у підрозділі «Економіка», є згадка про соляні промисли Сиваша).

Утім конструювання туменів захоплює. Адже, якщо йти за Б.Черкасом, можеш отримати й таку картину: 1) Улус Курумиши – Черкаська

⁹ Reinholdi Heidensteinii ... ab excessu Sigismundi Augusti Libri XII. – Francofurti ad Moenum, 1672. – P.334.

(екс-чорноклобуцька) тьма (пізніша зона 6 перших козацьких полків), Брацлавська тьма (основа Подільського князівства), Інгульсько-Чорноліська тьма (згодом ареал татар Очакова й запорожців); 2) Улус Ноґая – Білгородська тьма (пізніше анклав білгородських татар), Буджацько-Добруджська тьма (аналогічний татарсько-ґаґаузький анклав), Молдавська тьма (основа Молдавського воеводства); 3) Лівобережжя – Кримська (Солхатська) тьма (на півночі – по річки Самару й Орель; згодом основа Кримського ханства), Київсько-Переяславська тьма (основа Київського князівства та воеводства), Сіверсько-Донецька тьма (історично це колонізаційний простір Сіверщини, вона була найближча до офіційного надволзького центру – отже найменш автономна, до того ж із помітними «осілими» центрами, здатними структурувати простір, тут було не дуже, її «пізньою дитиною» стала Слобожанщина).

Наступний підрозділ – «Влада» – подає вельми струнку і ясну картину функціонування владних інститутів Монгольської імперії та Золотої Орди. Традиційно акцентовано на надзвичайно ефективній для свого часу системі зв'язку (ямська служба) та універсалістській (у тойнбіанському сенсі) бюрократичній машині, взорованій спочатку на китайській імперії, а згодом усе більше на здобутках мусульманської цивілізації. Зауважити можна хіба що про корисність порівняння організації «Золотого роду» Чинґізидів з іншими середньовічними патримоніями, перспективність розробки теми кланових структур на золотоординських теренах¹⁰, а також про потребу дещо удокладнити сюжет про практики імперського змішування та колоніальні переведення певних етнічних громад на нові терени (зокрема про історію сучасних ґаґаузів).

Підрозділ «Економіка» містить чимало оригінальних міркувань, у тому числі й заснованих на малознаних археологічних і нумізматичних матеріалах. Але загалом цей блок роботи має дещо загальнотезовий характер (обсяг підрозділу 19 стор. навряд чи міг претендувати на інше), за яким, утім, угадується значний потенціал подальшого розширення. Зокрема йдеться про перспективний сюжет щодо місцевих шляхів – поза «міжнародною» трасою Великого шовкового шляху. Тут-таки, зауважимо, поки що лише пунктирно окреслений потенціал «портретизації», бодай і фрагментарної, героїв місцевого «бізнесу»¹¹. Попри знайомство автора зі студіями Д.Квіріні-Поплавської, сюжет із невеличким як важливою галуззю місцевої економіки його чомусь не зацікавив.

Завершує частину підрозділ «Міста Золотої Орди». Він зайвий раз указує на незадовільний стан української золотоординської археології, яка все ще доволі хаотично досліджує й украй слабо систематизує виявлені пам'ятки

¹⁰ Див. свіжу пропозицію: *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Татарские кланы Улуса Джучи: происхождение и место в системе власти // От Онона к Темзе: Чингизиды и их западные соседи. – С.178–203.

¹¹ Див. цікаві міркування Р.Гришка про ґенуезців (*Hryszko R.* Z Genui nad Morze Czarne: z kart genueńskiej obecności gospodarczej na północno-zachodnich wybrzeżach Morza Czarnego u schyłku średniowiecza. – Kraków, 2004. – 329 s.; *Idem.* Januensis ergo mercator?: działalność gospodarcza Genueńczyków w ziemi lwowskiej na tle kontaktów Polski z czarnomorskimi koloniami Genui w XV wieku. – Kraków, 2012. – 156 s.), а також Я.Тишкевича – про караїмів (*Tyszkiewicz J.* Karaimi na Rusi i Litwie do 1388 // *Przegląd Orientalistyczny.* – №3/4. – Wrocław, 1999. – S.177–186; *Idem.* Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // *Studia Źródłoznawcze.* – T.36. – Warszawa, 1997. – S.45–64).

(те саме можна сказати і про іншу дотичну спецдисципліну – історичну географію). Гадаю, напрацювання Б.Черкаса стануть тут стимулом для розгортання осмисленої роботи у цьому напрямі. Принагідно хочу звернути увагу на так звані «татарські кишені», котрі у джерелах позначають як «польові мечеті», а одна досліджена така пам'ятка (під с. Кишеньки Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) свідчить, що йдеться про гробницю-мавзолей¹². Отже не факт, що численні топоніми «Мечеть» на півдні України вказують на золотоординські урбаністичні осередки. З інших загадкових міст Орди хочеться згадати й позначені на відомій мапі Великого князівства Литовського 1613 р. городища Верблюжка й Манжелія (причому, їх явно виділено, що ніяк не відповідало стану на 1590-ті рр., коли складалася ця карта). Узагалі картографічні матеріали XVI–XVIII ст., попри їх неточність, становлять ще один «резерв» представлення сюжету золотоординського містознавства.

Висновки дослідження (блок «На закінчення») викладено ясно і струнко. Не вистачає хіба що згадки, що ситуація симбіозу кочових та осілих народів, із перевагою перших, на теренах України на момент монгольського завоювання була зовсім не новою (тут ще Велику Скіфію можна пригадати).

Уже зовсім наприкінці зверну увагу на виявлені у книзі описки. Ясна річ, із погляду рецензента цілком неприпустимою є помилка в назві його власної праці, декілька разів цитованої Б.Черкасом («Українне місто» тут, явно через недогляд за комп'ютерною правкою, стало «Окраїнним»). З інших важливих у плані смислу, а не правопису, ляпсусів наведу такі: «1362 р.» замість «1262 р.» (с.110); «Сербський правитель не відмовився від оборони і прислав до Ісакчі свого сина Стефана з групою бояр на заложники» (взаємовиключне твердження, «не» тут явно зайве; с.126); «У 1312 р. у тридцятирічному віці помирає Токта» (роки його життя звичайно визначають як бл. 1270–1312, отже йдеться про 40-річний вік; с.145); «Казимир встиг перекрити переправи через Віслу, що унеможливило форсування річки поляками протягом січня» (ідеться явно про нападників-татар, а на захисників-поляків; с.164); «Проте 1206 р. у річковій навігації Венеції вперше місцем призначення став Судаг» (незрозуміло, що тут мало бути замість «річковій»; с.305); «Проте Палеологи, не бажаючи мати під боком лише одного потужного сусіда, у 1265 р. підписують аналогічну угоду з Візантією» (має бути «Венецією»; с.307).

З інших зауважень до праці у цілому, гадаю, що в подальшому автор не економитиме на топонімічних коментарях, та й прикінцевий географічний покажчик явно не буде зайвим. Також у наступних книжках Б.Черкаса чекаємо на інші «розкоші» (карти, ілюстрації тощо).

Д.С.Вирський (Київ)

¹² *Зарецкий И.А.* Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского уезда // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.7. – Полтава, 1910. – С.111–120.